

פני הלשון כפני הדור, פרופ' אורה שורצולד.

פנים' גליון 33

02/10/05

אורה (רודריג) שורצולד

פרופ' אורה (רודריג) שורצולד, אוניברסיטת בר אילן

"אמא, יא גיזרית! הקטע שלך מה בלא נעים, ואין מצב שאני בחג אצל המשפחאז'. כולם שם בדיליי, סאחים פצצות ורק טוחנים. זה הכי באסה, הכי סרט רע חבל על הזמן, כאילו. נתורעע אחר כך, אני בחללית עם החברה" (פתיח ל"המדריך לז'ונגלר המתחיל", זמן תל אביב, "מעריב", 9.4.2004, עמ' 52).

מקראה לקטע: גיזר - זקן; קטע - תרחיש; ב-??? - תיאור מצב; דיליי - מפגר; סאחים - פיכחים, לא מעשנים; חללית - מוקד למעשני סמים; ז'ונגלר - הכי טוב, בסטייל.

המאמר הזה מחבר את היבטי החברה להיבטי הלשון העברית. בכוונתי להראות שהשינויים בעברית של זמננו נובעים מן המגמות המשתלטות על חברה הישראלית היום. בעשרה עניינים חברתיים אתמקד: 1. תרבות זרה; 2. אלימות; 3. חילון; 4. תפיסת תרבות; 5. ריחוק מתרבויות אחרות; 6. רשלנות; 7. אנוכיות; 8. מתירנות; 9. קיטוב; 10. חינוך. לכולם יש נגיעה לשימושי הלשון העברית היום. הם יידונו בסדר הזה, שהוא בהחלט לא סדר חשיבותם.

*

1. תרבות זרה

יש צירוף מלים עברי קרוב אל "תרבות זרה" והוא "תרבות רעה". למונח "תרבות רעה" יש קונוטציה שלילית מלכתחילה בגלל המלה "רע" שבו. המונח "תרבות זרה" אמור להיות נייטרלי, כי "זר" הוא מי שאינו שייך לחברה מסוימת. ואף על פי כן אני מבקשת לקשר בין הביטויים: יצא לתרבות זרה הוא מי שסטה מדרך העברית, מי שמרד בערכי העברית שעליהם גדל, או נטש את מסורת העברית.

העברית היא שפה מיוחדת במינה, בעלת היסטוריה מורכבת מאוד. מאז ומתמיד היו לה מגעים עם לשונות אחרות, והיא הושפעה מהן, אבל ההתבטלות העצמית של דוברי עברית לפני האנגלית היא המיוחדת. השפעת האנגלית באה בגלים: בעברית של תקופת המנדט היתה השפעת מה לאנגלית הבריטית, אבל היא הוגבלה למונחי צבא ותחבורה. מאז שנות השבעים החלה חודרת לישראל השפעה של האנגלית האמריקאית, בשל מעמד היוקרה שארצות הברית נהנית ממנו.

התרבות הזרה מתגלה היום, בשימושי אנגלית בעיקר, בכל תחומי החיים, והיא קשורה בתהליך הגלובליזציה שעובר העולם המערבי. האקדמיה שטופה בכך, כי הקידום תלוי בפרסום האנגלי; כנסים מתקיימים בישראל, כל משתתפיהם ישראלים, ולשון ההרצאות בהם היא אנגלית; זמרים ישראליים ששפת אמם עברית שרים באנגלית ומפיקים את תקליטיהם בישראל בלועזית; דוברי עברית ילידיים, שאינם מסוגלים לנכח משפט אנגלי שלם, או להבין טקסט אנגלי כתוב או דבור ללא תרגום, משלבים בלשונם ביטויים באנגלית, דוגמת "סנק יו" או "תנק יו" (thank you), "יו נואו" (you know) ועוד, כאילו אין בעברית מלים מקבילות להם (תודה, כידוע לך), וכאילו הביטויים האלה יוסיפו להם יוקרה. ואלו דוגמות אחדות.

המקום הבולט ביותר שיש בו שילוב אנגלית הוא במדורי הרכילות. השימוש באנגלית הפך לאחד מסימני ההיכר הסגנוניים של אותם מדורים, כמודגם לעיל, אם כי יש להם גם אפיוני סגנון אחרים.

בשיטוט באתר האינטרנט "שירונט", במהלך חודש פברואר 2004, מצאתי את 30 הפזמונים הנשמעים ביותר, ובתוכם שמונה של סאבלימינאל. הנה כמה ממילות השיר "תני לי" של הלהקה, ואין השיר הזה יחיד או יוצא דופן:

מי מי רוצה לבוא אתי tact, תרימי ת'חולצה, ת'mini skirt, תורידי רוצה אותך תמיד... אין לכן ת' fucking טאקטיקה, u still think I was funny

*

2. אלימות

החברה הישראלית היום היא חברה אלימה, והגילויים לכך רבים ביותר. די לפתוח את דפי החדשות בכל עיתון שהוא כדי לגלות מה הם פני החברה. בסיכום המשטרה לשנת 2003 נאמר בכותרת "מעריב" (16.2.2004, עמ' 10-11) שיש פריצה לדירה בכל רבע שעה, כל 20 דקות נגנב רכב, כל 53 שעות יש מעשה רצח, כל 3.8 שעות יש שוד, כל שעתיים יש עבירת מין ועוד כהנה וכהנה. עוד נאמר בידיעה, שיש עלייה חדה בעבריינות הנוער. הצעירים הם נושאי הדגל של העברית החדשה, ואין תמה אפוא שהם גם משנים את השפה.

האלימות מתגלה בפיגועי הטרור, בתאונות דרכים, ברציחות, במעשי אונס, במכות במשפחה ומחוצה לה ועוד. האלימות הפוליטית אף היא נותנת את אותותיה. הקשר בין הצבא לחברה ולחינוך תורם את חלקו. אנשי צבא שהשתחררו פונים אל מערכות החינוך ותורמים לה, ויש להם תרומה בשילוב המושגים מעולם הצבא, שחלקם מוגדרים כאלימים, במערכות החינוך. האלימות בשימושי הלשון מתבטאת לא רק בסלנג. בלשון הסלנג נמצא ביטויים כמו דופק (הופעה, חשבון, שעון ועוד), תוקע (חיוך, הופעה, ברז ועוד), מרביץ (ארוחה, חיבוק ועוד), קורע (אוטו, עיר ועוד), שובר (קופה, שמירה ועוד), פצצה, פיצוץ, מפוצץ ועוד, פגז, מפגיז, מכסח ועוד (אוסטרובסקי תשל"ו: 59). ביטויים אלו חודרים גם אל השפה הלא נמוכה. בעיתון נמצאים משפטים כגון "מפקד... ספג ביקורת קשה על... והוא משיב מלחמה להוכחת חפותו" ("מעריב", 25.5.2005, עמ' 15). באותו שיר "תני לי" של סאבלימינל שהודגם לעיל, בעניין השילוב המלים הזרות בעבריות, ניכרת לשון אלימה במיוחד:

יש בנות שמשחקות אותה לא רוצות ת'זין, אז איך אפשר צאקי די בי די במבט אכזר, שם דבר לא נאמר על משחק sold it we ... דופק אותה זורק אותה, זה הטקטיוואי מוחק אותה the only way we get the same, גומר אתה ועף מכאן, תבין דבר שנקבה רוצה זכר not average, ממוצע, רוצה ת'סופר סטאר...

לבנו גס באלימות, אנחנו מתרגלים אליה, והיא משפיעה גם על דרכי התבטאויותינו. בורוכובסקי וסוברן (2003) כותבות על "מדינה שמפריטה את עצמה לדעת" מן הניב "מאבדת עצמה לדעת", והביטויים המקבילים בצירוף עם מוות: מעשנים את

עצמם למוות, משחקת את עצמה למוות, מבשל את עצמו למוות, משעשעים עד מוות ועוד (שם: 40-41).

3. חילון

למחיי הלשון העברית בדיבור היה רקע יהודי דתי. למרות מרידתם בבחורותם בכל הקשור למסורת היהודית, היה לעברית של המקורות שלמדו בילדותם משקל רב. הם בחרו במקרא כדגם הקלאסי לעברית המתחדשת, ולא בלשון הגמרא והפוסקים, אבל בשינויים מסוימים שהתאימו למערכת ההגייה ולתחביר הלשונית המוכרות להם. התנ"ך, ספר הספרים, נלמד גם לצורך העמקת הקשר עם הארץ.

תהליכי חילון בחברות היהודיות בגולה במאות ה-19 וה-20, יחד עם גלי ההגירה לישראל של יהודים מארצות רבות, חלקם ללא ידע עברי קודם בכלל, הביאו לכך שמשקע המקורות הרב אצל מחיי הלשון לא התקיים בפי רבים. אם נוסיף על כך את אוכלוסיית הנשים, שמלכתחילה לא רכשה ידע עברי בגולה, נבין את ערעור ידע המקורות העבריים העשירים של העברית. מאז קום המדינה, החברה הישראלית עוברת תהליכי חילון מובהקים. בשנות החמישים וראשית שנות השישים של המאה ה-20 נלמד הסיפור המקראי בשלמותו אצל כל ילדי ישראל, דתיים וחילוניים. שירות מקראיות נלמדו בעל פה, וקטעים שלמים אחרים היו ידועים לכל ילד בישראל. המשנה "מסכת אבות" נלמדה בכל בתי הספר כחלק מתוכנית הלימודים, וגם בתיכונים לא דתיים למדו שיעורי תלמוד כהכנה לבגרות. מאמצע שנות השישים ואילך נחשפו הילדים בבתי הספר הלא דתיים רק לחלק מסיפורי המקרא, ובמקרים רבים רק לנוסחים מעובדים של המקרא. השינון פחת והלך כחלק מן השינויים במגמות החינוך וההוראה, לימודי הגמרא הוסרו מבתי הספר האלה, ולעתים נלמדו דברים אחדים ממסכת אבות כפתגמים ומכתמים. כתוצאה מכך פחת גם ידע אוצר המלים מן המקורות.

אוצר המלים העשיר של העברית נדחק לקרן זוית, יחד עם מטעני המשמעות שהמלים נושאות. לבני הארבעים ויותר יש היום ידע אוצר מלים גדול יותר מן המקורות משיש לבני הדור הצעירים יותר. גם לדתיים יש ידע אוצר מלים גדול מן המקורות משיש לחילוניים בני אותו גיל, והדברים ניכרים בכתיבתם ובדיבורם של אלו ואלו, אם כי לצורך התקשורת ביניהם יש גלישה לדרכי ההבעה הכלליות. לדוגמה:

"מאמן הפועל ירושלים, שרון דרוקר, באמת עבר כל גבול לאחר ניצחון על ריאל מדריד השבוע. ככה, לקחת גביע אירופה ולא לומר שום מלה על אמונה, שום תודה לאלוהים, שום פסוק? מצד שני, כולה יול"ב. ואילו אלוהים, שקוע בעונה זו כל כולו ביורוליג, סוכך בכנפו על נביאו הגדול פנחס הגרשוני ומנחיל לו ניצחון אחרי ניצחון. הפועל עבדה כנראה עם אלוהים אחרים" (קובי אריאלי, "אלוהי אסיסט לא תעשו להם", "מעריב", מוסף שבת, 16.4.2004, עמ' 6).

הכותב דתי, והוא מבחין בין "אלוהים" (לשון קודש) ל"אלוהים אחרים" (לשון חול, אליילים). "סוכך בכנפו" מאזכר את "הסוכך בכנפיו" בפירוש רש"י ליחזקאל כח, יד. פיני גרשון הפך לפנחס הגרשוני (אסוציאציה לכהן עם התצורה של הנִסְבָּה - הגרשוני, כמו הראובני). וגם הכותרת לקוחה מן המקורות, בשינוי כמובן, "אלוהי אסיסט לא תעשו לכם" ("ואלהי מסכה לא תעשו לכם" בויקרא יט, ד). אבל השימושים האחרים הם של העברית בת זמננו: ככה, לקחת גביע ולא לומר שום מלה...; כולה יול"ב ועוד.

4. תפיסת תרבות

נוהג הוא שבעולם שאדם מתאים את עצמו לנסיבות השונות. אין אדם הולך להתרחץ בחוף הים בחליפה, ואין אדם מסתובב ברחובות עירו בחלוק אמבטיה. אין הצופה אוכל בשעת השמעת אופרה או קונצרט באולם קונצרטים, אבל הוא רשאי לאכול בקונצרט בפארק פתוח. אדם חולץ נעליו בכניסה למקדש מסוים, מסיר את כובעו בכניסה לכנסייה, אבל בבית הכנסת הוא נועל את נעליו וחובש כיפה. כל אלו שייכים לתפיסת התרבות והמנהג של החברה.

הוא הדין בלשון: לשון השירה שונה היתה מלשון הפרוזה במקרא, ולשון האגדה שונה היתה מלשון ההלכה בתקופת חכמי המשנה, וקרוב לוודאי שהיתה שונה גם מלשון הדיבור. וכך נאמר במקורות: לשון תורה לעצמה לשון חכמים לעצמו/ לעצמן (תלמוד בבלי עבודה זרה נח, עמוד ב/ חולין קלז, עמוד ב; ובמעט שו"ת - לשון תורה לעצמה לשון חכמים לעצמה), ו"דיברה תורה בלשון בני אדם" (מדרש אגדה שכל טוב מהדורת בובר, בראשית ל).

בכל חברה יש הבדל ברור בין לשון הספרות היפה לבין הלשון המדוברת. ביניהן מצויה לשון הביניים, שהיא הלשון הכתובה, ולעתים גם המדוברת, שאינה ספרותית גבוהה ואינה לשון מדוברת. זו לשון מכתבים יומיומיים, לשון העיתונות ולשון הספרות הלא אמנותית (רבין תשי"ח). בן שחר (תשי"ן, תשנ"ג) הראתה במחקרה איך השתנתה לשון הספרות במהלך השנים בישראל. מסגנון גבוה בראשית שנותיה של המדינה בלשון הסיפור והדיבור, אל הבחנה בין לשון הסיפור ללשון הדיבור בהמשך, ואל הכנסת לשון הדיבור גם ללשון הסיפור. הבדלי לשון אלו קשורים בתפיסת נורמות התרבות.

הלשון הרזה בספרות של סוף שנות השמונים ושנות התשעים משקפת את התופעה הזאת. הלשון בה אינה רק בבואה של אוצר המלים העברי המצטמצם אלא גם של התבניות התחביריות העבריות. יש כמובן סופרים שאינם נכנעים לתכתיבי הכתיבה הרזה והם ממשיכים לכתוב באותן נורמות המשקפות לדעתם את לשון הספרות הראויה (למשל, אהרן מגד, מאיר שלו, עמוס עוז, א"ב יהושע), ולעומתם יש סופרים שכתבתם את לשון הדיבור (למשל, אורלי קסטל בלום, אתגר קרת). ברור הוא, מן המגמות הקיימות היום, שלשון הספרות מתקרבת אל לשון הדיבור, וכך מיטשטשת תפיסת התרבות.

הוכחה ניצחת לשינויים שעוברת הלשון היא העיבודים המחודשים לספרים שנכתבו בעבר הלא רחוק. הקוראים החדשים של יצירות ספרות בנות 40 ו-50 שנה ויותר חשים זרות וניכור כלפיהן. עם עגנון קשה להתמודד בגלל סגנונו הקרוב אל המקורות הקלאסיים - והרי את המקורות הקלאסיים רוב הציבור אינו מכיר. את ספרי הילדים משכתבים כדי שיוכחו לדור הצעיר, ואיני יכולה לקרוא לנכדי את הספרים שקראתי לילדיי. גם יצירות אחרות עוברות עיבוד מחודש בעברית שאינה "ארכאית", ומדובר בעשורים ספורים בלבד. התוצאה היא שמשתמי הלשון אינם מבחינים עוד הבחנה חדה בין לשון כתובה לדבורה, בין לשון הספרות היפה ללשון הבינונית, והם מאבדים את ההבחנה בין סוגיה השונים. נראה המצב כאילו הם לובשים מכנסי ג'ינס וחולצות טריקו לכל הנסיבות (ארגמן תשס"ב תשס"ג).

5. ריחוק מתרבויות אחרות

לפני כ-50 שנה היה קשה למצוא צברים שהם דור שני בארץ. רוב הצברים היו דור ראשון, כי הוריהם באו לארץ ממדינות אחרות. היום, רבים הם הצברים בני דור שני ושלישי בארץ. העולים באו מרקעים שונים והכירו תרבויות אחרות, לשונות

אחרות ומנהגים אחרים. כל אחד מהם נשא אתו ניחוחות של תרבות אחרת, וכל אחד שמר את משמרת מורשתו במסגרת האישית המשפחתית. הוא ידע לשון אחרת מלבד העברית שרכש בארץ.

בארץ פעלה מגמת כור ההיתוך, ואנשים נדרשו למחוק את עברם ולהסתגל ל"תרבות" המתהווה על פי נורמות מסוימות. כל פרט התבקש ולתרום את חלקו למדינה, ובדיעבד להתרחק מתרבותו המקורית. השפה שרכשו בני הדור החדש היתה עברית בלבד. אמנם נאמר שלשון האם נלמדה מפי הילדים, אבל זו אינה אמת צרופה: הרבה מן הגברים יכלו ללמד את בניהם עברית בגלל רקעם המסורתי מבית, והם גם היו המורים הראשונים, אבל כעבור זמן גם הנשים יכלו ללמוד וללמד עברית, וכשלימדו, היתה זו לשון שונה מלשונם של הגברים. ולכן בני הדור השני והשלישי כבר לא נשאו אותם מטענים תרבותיים, גם משום שהתחנכו רק על ברכי העברית, וגם בגלל נישואים בין-עדתיים שלא איפשרו את המשכיות המסורת התרבותית והמשפחתית.

הדוברים היום מתחנכים על ברכי העברית הדבורה, ואינם מיטיבים להכיר את לשון המקורות, מן הסיבות שפירטתי לעיל. הם נחשפים פחות ופחות ללשונות שהביאו עמם הוריהם, או ללשונות תרבות המערב, כמו צרפתית או גרמנית. כך, למשל, השתנו שינוי ניכר דרכי הפנייה הרשמיות לרשויות. רשף (תשס"ב) הראתה שבתקופת המנדט פנו לרשויות בגוף שלישי או בדרך ריבוי כבוד. אותו מנהג רווח בהשפעת התרבות האירופית, שבה יש בלשונות רבות הבחנה בדרכי הפנייה אל הרחוק ואל הקרוב. כל אלו נעלמו עם התפשטות תרבות ה"דוגרי" והישירות שאפיינו את הצבר מאז קום המדינה ואחריה. העברית, הלשון הלאומית השנייה בישראל, נדחית מסיבות פוליטיות ורגשיות. רוב דוברי העברית אינם מסוגלים להשתמש בשפות זרות, ואני רואה את זה במחזורים של תלמידי אוניברסיטאות ומכללות, המתקשים להתמודד עם מאמרים שאינם עברית. כאנקדוטה אספר, שיום אחד פנתה אלי סטודנטית שקדנית מאוד באוניברסיטה ושאלה אותי על נושא מסוים. הפניתי אותה למאמר כתוב אנגלית של שמואל בולוצקי. תגובתה היתה: מה זה הקטע הזה שכותבים על עברית באנגלית? (כך, במלים אלו!).

כך גדלים דורות של דוברי עברית שתשתיתם הלשונית עברית בלבד, הם אינם נחשפים לתרבויות אחרות ועולמם התרבותי והמושגי מצומצם משל בני הדורות הקודמים, והם "מעשירים" את העברית בביטויי סלנג למיניהם, מומצאים או שאולים. אין פסול בסלנג, כי הוא בעל ערך חברתי של שיוך קבוצתי נבדל ושל הומור, והוא הולם נסיבות רבות. הסכנה האורבת ללשון היא כשאותו סלנג הופך לדרך ההתבטאות היחידה של האדם.

לכאורה, גם בעמים אחרים יש תרבות חד לשונית. למשל, בצרפת, באיטליה, באנגליה, בספרד, ברוסיה ועוד. ההבדל בינינו לבינם הוא שהשינויים החברתיים אצלם אינם כה חדים כמו אצלנו. הגורמים החברתיים השותפים בהתפתחות הלשון ופעולות החינוך הננקטות באותן מדינות מעלים על נס את אוצרות התרבות של השפה, הם נלמדים מגיל צעיר, וכך המטען התרבותי מושרש יותר. ואף על פי שהאמריקניזציה פעילה בכל המדינות שנזכרו, המסורת התרבותית הלאומית עדיין חזקה בהן מכל. אצלנו אין מסורת תרבות כזאת. להפך, יש התבטלות מפני הזר, במיוחד האמריקאי, ויש רתיעה מן המקורות העבריים האוטנטיים.

*

6. רשלנות

הבדלי משלבים קיימים בשימושי הלשון של כל אדם. בביתו, במסגרת משפחתו, הוא ידבר בדרך שונה משידבר בעבודה עם המנהלים או עם הסרים למרותו. הוא גם יכתוב בדרך שונה פתק לבני ביתו, לרשויות, לעיתון וכדומה. ההבדלים ניכרים באוצר המלים, באורכי משפטים ובמבניהם, בקצב הדיבור או בהריוטות הכתיבה ועוד. כך, למשל, ברוב המשפחות נוצרים צפנים המיוחדים רק להן וזר לא יבינם ולא יפענחם. צפנים מסוג זה מצויים גם בחברות סגורות החיות יחד, כגון במחלקות בצבא, בפנימיות ועוד, והם המקור לביטויי סלנג במקרים רבים.

גולדברג וקנטור (תשס"ד) כתבו מאמר שכותרתו "זה זה? לא, זה לא זה, זה זה!". רק כותרת המשנה מבהירה מה הוא נושא הדיון: "על הכינוי זה בעברית של ימינו". הכותרת הראשית מעידה על שימוש לשון מן הסוג האישי-אינטימי, והוא אפשרי רק כשיש מגע עין בין הדוברים, והם יכולים להצביע ולרמוז על מהותו של אותו "זה". סופר גם על אליעזר בן יהודה עצמו שנקט עברית בלבד בביתו עם בני משפחתו, אבל מכיוון שאוצר המלים הביתי שלו היה עדיין מוגבל, הוא נהג להשתמש באותו כינוי "כך" לתיאור הכלים הביתיים, מעין "קחי כך ועשי כך, והיי לי כך ואשתה" (Fellman 1973: 38), בדומה למצוי בשימוש "זה" בלשונם של ילדים בראשית הדיבור.

בפינת "רגע של עברית" מיום 22.4.2004 דנה רות אלמגור-רמון בשימוש המוגזם ב"מול" אצל דוברי העברית, למשל:

ההנהלה הקשיחה את עמדתה מול העובדים

החברה עובדת מול קבלנים

המכירות השנה גדולות מול מכירות השנה שעברה

תוכלו לקבל קצבה מול אישור של רופא

עלינו להתמודד מול הקשיים

אנחנו משדרים מול קהל מאזינים גדול

בשל הרשלנות הדוברים אינם טורחים לגוון ולהשתמש בחלופות ההולמות: ההנהלה הקשיחה את עמדתה כלפי העובדים, החברה עובדת עם קבלנים, המכירות השנה גדולות לעומת המכירות בשנה שעברה, תוכלו לקבל קצבה עם הצגת אישור של רופא, עלינו להתמודד עם הקשיים (או בקשיים, א"ש) אנחנו משדרים לקהל מאזינים גדול. היום מרבים להשתמש במבעים "יש מצב" או "אין מצב" במקום אפשר/אי אפשר, יכול/לא יכול, ייתכן/לא ייתכן, כדאי/לא כדאי ועוד.

הרשלנות כרוכה בשטחיות, ביחס המזלזל אל המחויבות ובאי נכונות לקבל אחריות. דיבור מוקפד נתפס בפי רבים כהתנשאות. אנשים מתייחסים בבוז אל לשונם של המקפידים בלשונם, כאילו היתה לשון יהירה, מיותרת, לא עכשווית, לא עניינית (אלמוג תשנ"ח: 237-238). אמנם אין צורך להרבות במליצות ובניבים מיוחדים העלולים להסיט את הנמען מתוכן דברי המוען ולהסב את תשומת לבו אל הצורה במקום התוכן. ברם, יש הבדל בין שימוש "רחובי", שימוש לשוני נמוך, לבין שימוש לשוני תקני בינוני וגבוה שאינו מליצי.

חברי כנסת ואנשי ציבור אינם עוד רהוטים מבחינת העברית כבעבר. משה שרת היה לשם דבר בשימושו העבריים המוקפדים. דוברים רהוטים היו, למשל, רחבעם זאבי (גנדי) ומנחם בגין ז"ל, ויבדלו לחיים ארוכים בנו בני בגין, שולמית

אלוני, יוסי שריד. דיבורם מעיד על יחס של כבוד אל הלשון. יחס זה אינו ניכר עוד בדיבורם של נותני הטון בציבור (חברי כנסת, אמנים, עיתונאים, שדרי רדיו וטלוויזיה ועוד).

*

7. אנכיות

השטחיות מקרבת אותנו גם אל תופעת האנכיות, האגוצנטריות, התמקדות האדם בעצמו ובסביבתו הקרובה בלבד. אגוצנטריות זו מנוגדת לאתוס ששלט עם קום המדינה ובשנים הראשונות לקיומה. אז עמדה טובת הכלל לפני בני החברה והיא התבטאה גם ביצירה הספרותית והשירית בזמר ובפזמון, וגם בשיח הציבורי שנקט באותן שנים. השינוי החל בראשית שנות השבעים, אחרי הנסיקה הקשה מן האופוריה של מלחמת ששת הימים אל מלחמת יום הכיפורים.

האנכיות מתגלמת בצירופים כגון "ראש קטן", "יושב על הגדר" ועוד. שירים מעידים על ההתייחסות של הפרט אל עצמו, אבל לא רק הם, הנה דוגמה משיר:

"צא החוצה תתייבש בשמש/ לא רוצה אותך כאן בדירה/ כל מה שהיה בינינו אמש/ היתהפך להיות פתאום נורא./ אני חשבתי שיהיה גן עדן/ אתה חשבת שתפסת גל/ וצריך לקשור אותך בחבל/ אחרת אתה לא נאמן בכלל./ היתה לנו אהבה קצרה/ אבל אתה הפכת לצרה".

ובהמשך:

"אני אשלח את הדברים שלך בדואר/ לחברה שאתה תמצא שבוע הבא/ מלבעס אותי אתה עשית תואר/ כמו פארוק שאין לו עבודה./ את הלב שלי נתתי כמו ניתוח/ ואתה דחית את ההשתלה/ ואם שינוי נדבר פתוח/ אז לך אין זכות לומר מלה./ היתה לנו אהבה קצרה/ אבל אתה הפכת לצרה".

הפזמון החוזר הוא המוכר ביותר:

"יאלה לך הביתה מוטי/ שלום ותודה/ ואל תתקשר אלי/ אני לא עונה/ אם תקרא לי מלמטה/ אני אקרא למשטרה/ אז תשיג לך חיים/ כי אין לך ברירה".

את השיר שרה שרית חרד, וחיבר אותו קובי אוז. פרט למלה "אמש" כל המלים שייכות למשלב הבינוני והנמוך בלשון. השיר עשיר במטאפורות וביצירות המאפיינות את הלשון הנמוכה (תתייבש בשמש, יהיה גן עדן, תפסת גל, לעשות תואר, ניתוח לב והשתלה, להשיג חיים), ושימוש תקני למדי, פרט למשפט "תמצא שבוע הבא", שהרבה מן הדוברים אינם שמים לב לחריגותו הנורמטיבית (דוגמת שבוע שעבר היה מבחן, שנה הבאה אני מתחנת, במקום בשבוע שעבר, בשנה הבאה). ה"אני" נמצא במרכז, והנושא שכיח בשירים רבים מאוד. הפרט הוא נושא השירים, לא הכלל, בניגוד לשירים שהופיעו עד קום המדינה ומיד אחרי כך (רשף תשס"ד).

גם את השימוש בלשונות זרות בפרהסיה ברחוב הישראלי אני זוקפת להתרכזות הפרט בעצמו ולא בחברה. ברגע שדרישת החברה ל"עברי, דבר עברית!" כבר לא הורגשה כמצוות הכלל, נקט הפרט את דרכו האישית והשתמש בלשון בפומבי - אנגלית, רוסית, אמהרית, ספרדית ועוד. לפני כן נהגו דוברי לשונות זרות להצניע את הלשונות האלה לתחום הבית והם לא התבטאו בהן בציבור, כי הדמות הציבורית של החברה היתה חשובה לכל.

*

8. מתירנות

אחת התופעות הבולטות בחברה היום היא המתירנות, והיא מזכירה את הגישה הבלשנית הטוענת "הניחו ללשון!" ומבקשת לתת ללשון להתפתח באופן טבעי. המתירנות מתממשת בכל אחד מתחומי החיים, והלשון היא רק במה אחת להופעתה. המתירנות מתגלה בערעור הנורמות המקובלות, במה שנחשב טאבו, והכל בשם "חופש הביטוי" לכאורה. התרת גבולות הטאבו מתרחשת זה שנים בחברה המערבית, וישראל אינה יוצאת דופן בהקשר זה. הדברים מתגלים באמנות, בלבוש, ביחסי המין החופשיים, בגיל שבו מתחילים לקיים יחסי מין, בדיון באותם נושאים ועוד.

המתירנות הזאת באה לידי ביטוי גם בלשון. חופש הביטוי מאפשר לדוברים לשוחח על הכל בגלוי, גם בצורה הבוטה ביותר, ולא במרומז, כבעבר. הדיון ביחסי מין, למשל, והביטויים המפורשים שמשמשים בהם לציון הפרשות הגוף, הם רק דוגמות ספורות לכך. בעבר היו בדיחות "גסות" נחלתם של גברים. מנשים לא ציפו שתספרנה בדיחות כאלה, והיו אף שנמנעו מלספרן בנוכחות נשים. היום הבדיחות מסופרות בכל הרכב שומעים שהוא, ופעמים רבות נשים מספרות את הבדיחות ללא כל הסתייגות, והדוגמות רבות.

*

9. קיטוב

סוציולוגים מדברים על סוגים אחדים של קיטוב בחברה הישראלית: בין יהודים לערבים, בין בני עדות המזרח לבני העדות האחרות; בין ותיקים לחדשים; בין דתיים לחילוניים. הקיטוב שבין היהודים לערבים ובין הוותיקים לחדשים לא נדון כאן, כי אני עוסקת רק בגוני הלשון של דוברי העברית מלידה. העברית של הערבים והעברית של בני העלויות המאוחרות (כגון עולים מרוסיה או מאתיופיה) אינה מגלה סימני ייחוד מעבר למה שנמצא אצל לומדי שפה זרה. ההבדל בין דתיים לחילוניים מעמיד סוגים שונים של עברית, כפי שהראיתי לעיל. ההבדל בין בני עדות המזרח לבין בני העדות האחרות עדיין ניכר למרות הנישואים הבין-עדתיים ולמרות מגמות "כור ההיתוך" שפעלו בארץ. הוא ניכר במיוחד בהיבט הפונולוגי, ועדיין נחוץ מחקר שיבדוק את ההבדלים בתחומי המורפולוגיה, התחביר והשיח (שורצולד תשס"ב).

*

10. חינוך

הזכרתי את החינוך ביחס למקורות העבריים בסעיף החילון, אבל אני מבקשת להוסיף נדבך אחר. מחקרי החינוך גרמו לשינויים בשיטות החינוך וההוראה בהרבה תחומים, כולל תחום הלשון. אופנות חינוך נידונות בספרות חדשים לבקרים ופעמים רבות מאמצים אותן ללא ביקורת. אופנת הבידידים במתמטיקה לא נמצאה יעילה מן השיטות המסורתיות להוראת החשבון. תפיסת "השפה כמכלול" העמידה תלמידים שאינם יודעים קרוא וכתוב. במקצועות רבים השינוי הומר בהבנה, ולימוד הפרטים החולף בלימוד העקרונות. על תוצאות המעברים האלה בשיטות החינוך מעיד התוצר המתקבל בידיעות התלמידים.

לשון אינה יכולה להילמד רק בדרך העקרונות וההבנה. כל מלמד שפה זרה יודע שחשוב אמנם ללמוד את החוקיות, אבל

חשוב ממנה ללמוד את אוצר המלים ולשננו, לתרגל את מערכות הנטייה ולזכרו, ואין זכירה אלא חזרה שוב ושוב. כך בלשון זרה, קל וחומר בלשון אם, במיוחד אם אינה נלמדת כלשון תרבות. רק קריאה חוזרת ונשנית בטקסטים ספרותיים, רק שינון של מקורות מופת יכולים להביא להעשרת הלשון באוצר מלים, במבנים התחביריים ובדרכי שיח. כל הגורמים החברתיים האלה חוברים יחד ומעמידים את העברית בצורתה היום. אמנם אין לשון שאינה משתנה במרוצת הזמן, אבל התהליכים החברתיים המתרחשים בחברה הישראלית, בקצב מהיר כל כך, שומטים את קרקע העבריות של השפה, ועל כך יש להצר. אכן "פני הלשון כפני הדור".

אזכורים ביבליוגרפיים

- אוסטרובסקי, ר' (תשנ"ו), 'המראות והלשון: העגה כבבואה לאתוס הישראלי', חלקת לשון, 21, עמ' 51-68
אלמוג, ע' (תשנ"ח), הצבר - דיוקן, תל אביב, עם עובד
ארגמן, א' (תשס"ב תשס"ג), 'ידע פסיבי לעומת שימוש אקטיבי ב"מילים יפות" בקרב דוברי העברית החדשה', העברית ואחיותיה, ב-ג???, עמ' 151-169
בורוכובסקי, א' ות' סוברן (2003), "'מדינה שמפריטה את עצמה לדעת" ודקדוק הצירופים', בתוך: ר' בן-שחר וג' טורי (עורכים), העברית שפה חיה, ג, תל אביב, מכון פורטר והקיבוץ המאוחד, עמ' 31-50
בן-שחר, רינה (תש"ן), סגנון הסיפורת: הלשון הסגנון ולשון הספרות, תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה.
בן-שחר, ר' (תשנ"ג), 'היחס בין לשון דיבור ללשון כתב בסיפורת הישראלית של שנות השמונים', בתוך: עוזי אורן, רינה בן-שחר וגדעון טורי (עורכים), העברית שפה חיה, חיפה, אוניברסיטת חיפה, עמ' 163-174.
בר-אשר, מ' (תשס"ב), 'העברית החדשה ומורשת הדורות', תעודה, יח (מדברים עברית בעריכת ש' יזרעאל), עמ' 203-215
גולדברג ד' וה' קנטור (תשס"ד), 'זה זה? לא, זה לא זה, זה זה! - על הכינוי זה בעברית של ימינו', בלשונות עברית 53, עמ' 43-55
סוברן, ת' (תשס"ב), 'מגעים בין לשון הדיבור ללשון השירה', תעודה, יח (מדברים עברית בעריכת ש' יזרעאל), עמ' 395-419
רבין, ח' (תשי"ח), 'העברית הבינונית', לשוננו לעם, ט, עמ' 88-92.
רשף, י' (תשס"ב), "' בתשובה למכתבו מיום...": צורת הכבוד בלשונם של דוברי העברית בתל-אביב בתקופת המנדט', תעודה, יח (מדברים עברית בעריכת ש' יזרעאל), עמ' 299-327
רשף, י' (תשס"ד), הזמר העברי בראשיתו, ירושלים, מוסד ביאליק.
שורצולד (רודריג), א' (תשס"ב), 'גוני לשון בעברית בת-זמננו', תעודה, יח (מדברים עברית בעריכת ש' יזרעאל), עמ' 141-175
, J. (1973), The Revival of a Classical Tongue: Eliezer Ben Yehuda and the Modern Hebrew Language, The Hague, Mouton

כתבי עת ומאמרים < פנים- הקרן לקידום מקצועי < גיליונות 2005 < גליון 33 -
ספטמבר 2005